

Lietuvos ir Lenkijos istorinės užmarštys

Prof. habil dr. Alfredas Bumblauskas

Lenkija švenčia ir mini Gegužės 3-iają nuo 1792 m. pirmųjų Konstitucijos metinių, o Lietuva priešingai – 1792-aisiais iškilmingai pažymėjusi Vilniuje (ką žinome iš LDK bajoro Vincento Marevičiaus aprašymo¹), vėliau, ypač virsdama Jaunąja Lietuva (nuo XIX a. pab.) jos neminėjo, atmetė ir užmiršo. Pastarųjų dienų dalies visuomenės priešinimasis įvesti šią datą į atmintinų dienų tarpą tik patvirtina: bent kol kas daliai Lietuvos Gegužės 3-ioji yra svetima. Vis dėlto, pasistengsiu grįžti mintį, kad užmarštys yra būdingos ne tik Jaunajai Lietuvai, o ir Lenkijai – dažnai užmiršusiai ir net šiandien kartais užmirštančiai, kad Konstitucija buvo ne tik Lenkijos, ne tik Lenkijos ir jos „kresų“, bet ir Lietuvos konstitucija.

Istorinė Konstitucijos reikšmė: nuo lenkų prie lietuvių istorikų išvadų

Tačiau pirmiausia – apie istorinę Konstitucijos reikšmę, ką pagrindė Lenkijos istoriografija, o pastaruoju metu prie jos jungiasi ir Lietuvos. Apibendrinkime žymaus lenkų istoriko Henryko Samsonowicziaus² mintimis. Anot jo, XVIII a. pabaigoje atsirado trys garsūs kūriniai, kilę iš europinės civilizacijos: Jungtinių Valstijų Nepriklausomybės deklaracija, Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija Prancūzijoje bei Gegužės 3-iosios konstitucija Abiejų tautų Respublikoje. Tai trys dokumentai, atsiradę Lenkijos-Lietuvos valstybės, o ir visos Vidurio Rytų Europos nuosmukio metu. Vidurio Rytų Europa išnyko XIX amžiuje, tačiau visos šio regiono šalys (gal labiausiai Lenkija) egzistavo Europos sąmonėje kaip kovos dėl aukštesniųjų idealų simbolis. Tai mums paliko didžioji romantinė literatūra. Šūkis Paryžiaus gatvėse, turėjęs reikšti kovą už teisingumą ir už tautų laisvę, skambėjo „*Vive la Pologne!*“ Tai puikiausias idėjos vaidmens pavyzdys, kartu tai, Samsonowicziaus manymu, mūsiškės jaunosios Europos indėlis į europinę civilizaciją.

Šiandien ir Lietuvos istorikams³ jau aišku, kad:

1. Pirmiausia buvo keičiama santvarka – atšaukiama karalių renkamumo tvarka, dėl kurios Lenkija ir Lietuva buvo nusiritusios į anarchijos liūną, ir valstybė skelbiama paveldima monarchija.

2. Antra, panaikinta *liberum veto* – bajorų teisė protestuoti prieš seimo nutarimus ir žlugdyti jų darbą.

¹ Marewicz W. *Opis iluminacji 3 maja na przedmieściu wileńskim*. [Wilno, 1792], p. 3. Žr. taip pat: Bumblauskas A. *Senosios Lietuvos istorija, 1009-1795*, Vilnius, 2005, p. 413.

² Samsonowicz H. Wkład Europy Środkowo-Wschodniej do cywilizacji europejskiej, in: *Lithuania*, nr. 2(11)-3(12). Warszawa, 1994, p. 30. Teksto vertimas: Samsonowicz H. Vidurio ir Rytų Europos indėlis į Europos civilizaciją, in: *Lietuvos rytas. Rytai Vakarams*, 1994 spalio 15 d., Nr. 214, p. 13–14. Vertimas kai kur netikslus – net pavadinime „Vidurio Rytų Europa“ išversta į „Vidurio ir Rytų Europą“.

³ Žr. pvz. naujausias sintezes: Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius, 2000, p. 351–353; Kiaupa Z. *Lietuvos valstybės istorija*. Vilnius, 2004, p. 135–136.

3. Trečia, padaryta labai svarbių socialinių reformų – šioje konstitucijoje pirmą kartą bandyta miestiečių luomui suteikti beveik lygias teises su bajorais (miestai įgyja atstovavimo teisę parlamente) ar bent pradėti šį procesą.

4. Pagaliau pirmą kartą užsiminta apie tai, kad valstybė teikia globą valstiečiams jų santykiuose su dvarininkais (valstybė pradeda kištis į dvaro ir valstiečio santykius).

Visa tai leidžia teigti, kad siekiama stiprinti valstybę, kad formuojama nebe bajorų, o moderni pilietinė tauta, kad kuriama konstitucinės monarchijos santvarka. Šia prasme ši konstitucija lygiavosi į Anglijos prieš 100 m. įvestą santvarką, tik neįformintą rašytinėje konstitucijoje ir tiesiogiai rėmėsi revoliucine Prancūzijos mintimi: pirmieji konstitucijos apmatai parašyti pagal 1789 m. priimtą Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją. Ir nors Gegužės 3-iosios Konstitucija buvo priimta vėliau nei JAV 1787 m. konstitucija, ji vis dėlto keliais mėnesiais aplenkė Prancūzijos konstituciją ir tapo pirmąją Europoje rašytine konstitucija. Be abejo, Gegužės 3-iosios konstitucija radikalumu toli gražu neprilygo Prancūzijos revoliucijos dokumentams, tačiau būtent ją reikėtų laikyti riba tarp senosios Lenkijos ir Lietuvos bajoriškosios santvarkos ir modernųjų laikų.

Šiandien žymi dalis Lietuvos istorikų priduria – Konstitucijos likimas buvo tragiškas: kadangi konstitucija laidojo senąją Lenkijos ir Lietuvos santvarką, susibūrė tie, prieš kuriuos ji buvo tiesiogiai nukreipta – tai vidinė aristokratinė opozicija ir Rusijos valdovė Jekaterina II. Būtent ji traktavo reformas kaip „jakobinizmą“, susikvietė į Peterburgą visus aršiausius reformų priešininkus ir čia subrandino Targovicos konfederacijos idėją. Konfederatams į pagalbą buvo išsiųsta 40 tūkst. Rusijos kariuomenė, kuri 1792 m. kare įveikė LLV pasipriešinimą, o 1793 m. sausio 23 d. Rusija kartu su Prūsija įvykdė antrąjį LLV padalijimą. Panašius bolševikų scenarijus scenarijus Lietuva patyrė ir 1918, ir 1940 metais.

Šiandien žymi dalis Lietuvos istorikų supranta, kad būtent dėl Gardino seimo nutarimų 1794 m. kovo mėn. Lenkijoje prasidėjo sukilimas, kuriam vadovavo iš LDK kilęs ir kovose dėl JAV nepriklausomybės pasižymėjęs generolas Tadas Kosciuška. Sukilimas pralaimėjo – būtent tą dieną prasidėjo Lietuvos ir Lenkijos nelaimių ir priespaudos šimtmetis. Juk tuoj pralaimėjo ir visa valstybė, kurią 1795 m. galutinai pasidalijo Rusija, Austrija ir Prūsija. Nepaisant to, Gegužės 3-iosios konstitucija tapo kelrodžiu vėlesnėms kartoms – visi XIX a. Lenkijos ir Lietuvos visuomenės sukilimai prieš Rusiją vyko su Gegužės 3-iosios konstitucijos idėjų vėliava.

Taigi, Lietuvos istorikai, regis, visi pritaria, kad ši Konstitucija reikšmingas istorinis ir pasaulinis Lenkijos kūrinys. Į Konstitucijos priešų ir Tragovitėnų draugų pusę, rodos, niekas nebestoja. Bet dalis istorikų mano – tai ne Lietuvos konstitucija.

Lietuvių istorinės atminties modelis: Ilgas Lietuvos kelias prie Konstitucijos

Gegužės 3-iosios konstitucijos kelias į lietuvių savimonę buvo nelengvas. Vadovėliuose ši konstitucija dar visai neseniai vertinta net kaip pražūtingas Lietuvai sumanymas. Nesigilinant į konstitucijos turinį, buvo labiausiai priekaištaujama dėl to, kad konstitucijoje nebeminima Lietuva, o kuriama unitarinė valstybė ir naikinamas Liublino unijos įtvirtintas Abiejų Tautų Respublikos dualizmas. Vadinasi, neva už Lietuvos vardą kovoję konstitucijos priešininkai ir Jekaterinos II favoritai lietuvių istorikams tapo Lietuvos patriotais.

Kyla klausimas, kodėl už konstituciją pasisakė platūs Lietuvos visuomenės sluoksniai (iš 34 pavietų seimelių tik 3 – prieš), kodėl ji buvo išversta į lietuvių kalbą (tai pirmas politinis dokumentas lietuvių kalba), kodėl konstitucijai prisiekė bene vieninteliai to meto lietuviškojo žodžio puoselėtojai ir politinės lietuvių raštijos pradininkai Antanas Klementas ir Dionizas Poška, kodėl Klementas lietuviškomis eilėmis, o kunigas Mykolas Pranciškus Karpavičius ne tik lenkiškais, bet ir lietuviškais pamokslais kvietė 1794 m. į sukilimą, ginantį konstituciją? Atrodo, kad visa lietuvių „patriotinė“ tradicija ir Klementą, ir Pošką, ir Karpavičių statė į vieną gretą su targovitėnais, nesiaiškindami, kaip ir kodėl jie atsidūrė priešingose barikadų pusėse. Tačiau iš kur toks lietuviškas „patriotizmas“, kuris susitapatina ne su 1794 m. sukilėliais, o su jų pakartais išdavikais targovitėnais – Vilniaus vyskupu Ignotu Jokūbu Masalskiu, Livonijos vyskupu Juozapu Kazimieru Kosakovskiu, LDK etmonu Simonu Kosakovskiu?

Atsakysime – iš istorinės raidos modelio nulemtos rezignacijos. Juk tautinio atgimimo šaukliams ir patriarchams S. Daukantui ir J. Basanavičiui Lietuvos nuosmukis buvo prasidėjęs nuo 1387 m. Lietuvos krikšto (polonizacijos pradžia!), tautinio atgimimo dainiui Maironiui – nuo Vytauto mirties 1430 m. (Lietuvos didvalstybės saulėlydis), reikšmingiausiam Tarpukario Lietuvos istorikui A. Šapokai – nuo 1569 m. Liublino unijos. Taigi, Lietuva kažkuriuo iš šių momentų „užmigo“, pramiegojo XVII-XVIII a. istoriją (su Vilniaus baroku, universitetu ir kartu su Gegužės 3-osios Konstitucija), todėl ją ir reikėjo „atbudinti“ XIX amžiuje. Šiame kontekste radikalus lietuvių tautinio atgimimo atstovas A. Voldemaras jau, regis, 1907 m. Mykolui Riomeriui buvo pasakęs, kad „mums Adomo Mickevičiaus sanklodos lietuvių nereikia“⁴, tai – kaip pakartojo daug vėlesnių radikalų, „nudžiūvusi tautos šaka“. Štai kodėl XVII-XVIII a. istorija tapo svetima, o XVIII a. pab. Konstitucijos priešininkai, netikėtai – tarsi dar gerai „neatsibudus“ – virto patriotais, gynusiais Lietuvos valstybingumo likučius. Ir nors A. Šapoka išėivijoje koregavo savo pažiūras – Konstitucija neužkirto kelio savarankiškam Lietuvos organizmui, tačiau jo balsas buvo neišgirstas. Juo labiau sovietmetis nesprendė šių klausimų – priešingai, tautinio atgimimo antilenkiškumas buvo priimtinas, kaip priimtinas ir bet koks

⁴ Žr. Miknys R. *Historiografia litewska wobec problemów narodowościowych w pierwszej połowie XX w.*, in: *Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku*. Pod red. K. Buchowskiego i W. Śleszczyńskiego. Białystok, 2003.

antikatalikiškumas ir antivakarietiškumas, o Gegužės 3-osios Konstitucija, sukurta „sulenkėjusios feodalų klasės“, panaikinusi Lietuvos valstybingumo liekanas⁵. Reikėjo palaukti T. Venclovos, kuris jau emigravęs 1977 m. iš komunistinės Lietuvos, susirašinėdamas su Czeslawu Miłoszu, teigė būtinumą peržiūrėti lenkų ir lietuvių santykių vertinimus ir bene pirmasis pradėjo sklaidyti senus lietuvių istorinės sąmonės mitus ir stereotipus apie negatyvų lenkų civilizacijos vaidmenį Lietuvos istorijoje⁶.

Lietuvių istoriografija po 1990 m. daug padarė iš naujo įvertindama lietuvių lenkiakalbę bajoriją kaip LDK tradicijų tęsėją⁷. Vis dėlto šios koncepcijos, lokaliai laike – skirtos XIX amžiaus istorijai, nekėlė tikslo koreguoti egzistuojančių Lietuvos istorijos sintetinių modelių. Todėl lenkų kalbos ir kultūros „svetimumo“ Lietuvai tezė iki galo nebuvo išjudinta. Todėl reikia pabrėžti lietuvių istoriografijoje novatorišką E. Gudavičiaus⁸ civilizacinę Lietuvos istorijos koncepciją, nuvainikavusią senąsias „aukso amžiaus“ XIII-XV a. pagoniškuosiuose ar Vytauto laikuose sampratas ir suformulavusią bazinio LDK kultūros europeizacijos proceso XV-XVI a. koncepciją. Lietuvos polonizacijos priežastim buvo ne jos krikštas, o vėlyvas krikštas. Lenkija geopolitiškai buvo vienintelis šansas Lietuvai išlikti ir vienintelis kelias į Vakarų Europos civilizaciją. Lenkų civilizacijos įtaka reiškesi įvairiomis formomis: bažnytinės organizacijos, studijomis Krokuvoje, administracinės sistemos perėmimu, valakų reforma. Lenkija buvo Lietuvos „mokytoja“. Lietuvos nelaimė buvo ta, kad ji neturėjo laiko ir galimybių prasiskverbti giliau į Europą, ir europeizacija dažnai baigdavosi polonizacija. Polonizacijos procesas apėmė plačius kultūrinio ir politinio LDK elito sluoksnius. Tačiau ilgai dar išliko tų pačių elitų lietuviška savimonė, patirdama vis didesnę eroziją besiformuojant Abiejų Tautų Respublikos savimonei.

E. Gudavičiaus koncepcija atvėrė kelią į Lietuvos istoriją sugrąžinti XVII-XVIII a. istoriją ir ją traktuoti ne tik kaip valstybingumo nuosmukio istoriją, bet ir kaip civilizacinės pažangos istoriją, o kartu pradėti pagrindus lenkiakalbę bajoriją laikyti integralia Lietuvos istorijos dalimi. Taip atsivėrė kelias lietuvių istoriografijai į Gegužės 3-iosios konstituciją. Tačiau lūžis buvo ne

⁵ *Lietuvos TSR istorija*, t. 1: Nuo seniausių laikų iki 1861 metų. Vyr. red. J. Žiugžda. Vilnius, 1957, p. 346.

⁶ 1978 m. Tomo Venclovos ir Czeslawo Miłoszo laišakai vienas kitam publikacijoje pavadinti „Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma“ žr.: Venclova T. *Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius, 1991, p. 171–205. Plg.: Venclova T. Prarasto orumo beiėškant, in: *Kultūros barai*, 1997, nr. 8/9, p. 3–8.

⁷ Berenis V. Problem dziedzictwa kulturowego Wilkiego Księstwa Litewskiego w ideologii litewskiego ruchu narodowego w XIX i na początku XX wieku, in: *Europa nie prowincjonalna*. Pod red. K. Jasiewiczza. Warszawa-Londyn, 1999; Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Nuo amžių slenksčio. Naujausia Lietuvos XIX amžiaus istoriografija. Kaunas, 2001; Kasperavičius A. Dziedzictwo Rzeczypospolitej w ideologii litewskiego ruchu narodowego końca XIX – początku XX wieku i niepodległej Litwy międzywojennej, in: *Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur*, cz. 3. Pod. red. R. Wapińskiego. Gdańsk, 2002; Aleksandravičius E., Kulakauskas A. *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*. Vilnius, 2003; Miknys R. Historiografia litewska wobec problemów narodowościowych w pierwszej połowie XX w., in: *Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku*. Pod red. K. Buchowskiego i W. Śleszczyńskiego. Białystok, 2003.

⁸ Žr. konceptualiausių E. Gudavičiaus tekstų rinkinį: Gudavičius E. *Lietuvos europėjimo keliais: Istorinės studijos*. Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 2002.

lietuvių, o lenkų istoriko J. Bardacho darbai, grindžiančiuose teiginį, kad Gegužės 3-iosios papildymas „Abiejų Tautų tarpusavio išipareigojimas“ rodo Lietuvos visuomenės istorinį subjektiškumą, be kurio negalima paaiškinti naujosios 1918 m. lietuvių valstybingumo idėjos.

Lenkų istorinės atminties modelis: ilgas Lenkijos kelias prie Lietuvos

Senoji lenkų historiografija daug ir gražiai kalbėjo apie Jogailos ir Jadvygos vedybas kaip „*święty szlub*“, perkeldami šią sampratą ir Lenkijos-Lietuvos unijų sampratą. Nors tik Liubline 1569 buvo sukurta reali unija, sukūrusi Abiejų Tautų Respubliką, taigi nepanaikinusi LDK savarankiškumo, nors dar XVIII a. LDK ir Karūna buvo vaizduojamos Karalių pilyje Varšuvoje kaip savarankiškos ir atskiros valstybės, o to meto šaltiniai ATR vadina „*un état confédéré*“, vis dėlto XIX-XX a. minty vienas iš santuokos partnerių dingo – Abiejų Tautų Respublika virto Lenkijos Respublika. Taip LDK virto lenkų ir rusų civilizacinių misijų ir kovos arena. Įprasta tapo sakyti apie laikotarpį iki Liublino unijos – „*Polska Jagiellonów*“, o po Liublino unijos – „*Rzeczpospolita Polska*“⁹. Taigi, skyrėsi tik sampratos nuo kada Lietuva nebėra istoriniu subjektu – nuo 1385 ar nuo 1569.

Šiandien žinome, kad tuos dalykus akademiškai į formulę suvedė Aleksandras Brückneris¹⁰ – viskas, kas Lietuvoje yra civilizacija, yra lenkų civilizacija, o politiškai – Romanas Dmowski ir jo endecija, oponavusi Józefui Piłsudskui. Endekų poziciją priminė Cz. Miłoszas: „Reikia tiesiog atimti iš lietuvių Vilnių, ir baigtos šnektos“¹¹. Endekams Vilnius buvo ne LDK sostinė, o kresai.

Dabar žinome, kad Romano Dmowskio oponentas Józefas Piłsudskis, siūlęs federalizmo koncepciją ir 1919 m. išvijęs bolševikus iš Vilniaus, kreipėsi „į buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojus“, kad su lenkų kariuomene „neša visiems jums laisvę ir nepriklausomybę“¹². Kaip parodė naujausi Andrzejaus Nowako tyrimai, J. Piłsudskis iki paskutinės sekundės nenorėjo karo su Lietuva. Kaip iš lietuvių pusės atkreipė dėmesį Tomas Venclova, federalizmo ar Hymanso projekto šalininkų būta ir Lietuvos pusėje¹³. Šie reikalavo iš

⁹ Net naujausioje lenkų historiografijoje, pvz., *Ilustrowany atlas Polski: nasza ojczyzna, mapy, informacje, krajobrazy*. Warszawa, 2002, p. 74–77. Nors pripažįstama, kad Lenkiją ir Lietuvą iki 1569 m. sieja tik personalinė unija, žemėlapis vadinamas „Jogailaičių Lenkija“ – „Polska Jagiellonów“, o 1569-1795 m. skirtame žemėlapyje Lenkijos-Lietuvos valstybė vadinama tiesiog „Rzeczpospolita Polska“.

¹⁰ Iškalbingiausias tekstas: Brückner A. Polacy a Litwiny. Język i literatura, in: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Krakow, 1914, p.343–392. Žr. taip pat: Brückner A. Wpływ polskie na Litwie i w Słowianstwie wschodniej, in: *Polska w kulturze powszechnej*. Krakow, t. 1, 1918, p. 153–166; Brückner A. Promieniowanie kultury polskiej na kraje sąsiednie, in: *Kultura staropolska*. Krakow, 1932, p. 705–726 (abu pastarieji tekstai perspausdinti: Brückner A. *Kultura, pismienictwo, folklor*. Warszawa, 1974); Brückner A. *Dzieje kultury polskiej*. Krakow, t. 1, 1931, p. 641–649; t. 2, p. 368–372, 653–656.

¹¹ Cit. pagal: Degutienė E. *Lenkijoje apie Lietuvą: Santarvės link*. Vilnius, 2004, p. 163.

¹² Odezwa do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (Wilno, 22 kwietnia 1919 r.), in: Piłsudski J. *Myśli, mowy i rozkazy*. Warszawa, 1989, p. 86-87. Taip pat prieiga per internetą: http://www.abcnet.com.pl/artykul.php?art_id=1099&token=

¹³ 1921 m. Hymanso projekto (Vilniaus ir Kauno kantonų) šalininkai Ernestas Galvanauskas, Oskaras Milašius, Vaclovas Sidzikauskas, Tomas Naruševičius lietuvių spaudoje buvo išplūsti kaip norintys parduoti lenkams Lietuvą.

J. Piłsudskio garantiją, kad nenugalės lenkų endecija, J. Piłsudskis to nesiėmė, derybos sužlugo, endecija nugalėjo tiek lenkų, tiek lietuvių pusėje. Dramatiški ir graudūs siužetai, juo labiau, kad čia būta ir bolševikų faktoriaus. 1920 m. Jaunoji Lietuva žada praleisti M.Tuchačevskį kare prieš Lenkiją. Lietuvių nacionalizmui šis rodėsi mažiau pavojingas nei R. Dmowski ar J. Piłsudskis!

„Federalistų“ kryptis suformavo ir istoriografiją (O. Haleckis, J. Adamus ir kiti)¹⁴. Jie matė LDK istorinį subjektiškumą ir po Liublino unijos, tačiau tik iki 1791-ųjų. Tai yra pakartojęs net iš federalistų kilęs Cz. Miłoszas¹⁵. Tačiau ir federalizmo koncepcijas tiek politines, tiek istoriografines jau seniai (1974) garsiojoje „*Kulturoje*“ yra sukritikavęs Juliusz Mieroszewski. „negalime laikytis pozicijos, kad kiekviena didžiarusiška programa yra imperializmas, o lenkų rytų programa – ne imperializmas, o tik pakili „Jogailaičių idėja“. Kitais žodžiais, galime reikalauti Rusijos imperializmo atsisakymo tik su ta sąlyga, kad mes patys visiems laikams išsižadėsime savo tradicinio istorinio imperializmo, jo visų formų ir apraiškų. „Jogailaičių idėja“ tik mums neturi nieko bendro su imperializmu. Tačiau lietuviams, ukrainiečiams ir baltarusiams tai yra gryniausia lenkų tradicinio imperializmo forma. Abiejų Tautų Respublika užsibaigė visišku lietuvių bajorijos sulenkinimu ir karščiausias meilės Lietuvai prisipažinimas („Tėvyne Lietuva, tu man brangesnė už sveikatą...“) buvo parašytas lenkiškai. Lenkas negali net įsivaizduoti panašios situacijos. Ar galima įsivaizduoti Slovakę rašantį tik rusiškai?“¹⁶ Nors dažnas lenkas laiko save Giedroyc mokiniu, šiandien prisipažįstama, kad jo koncepcijos Lenkijoje nėra iki galo permąstytos¹⁷.

Štai todėl suprantama, kodėl net 1999 Jerzy Giedroyc dar teigė „daug kartų *Kultūroje* esame pabrėžę, kad Lenkiją vis dar valdo du karstai ... Piłsudskio ir Dmowskio“¹⁸. Kaip nuo tų karstų lenkų mintis tolo?

Žr.: Venclova T. Prarasto orumo beiėškant, in: *Kultūros barai*, 1997, nr. 8/9, p. 7–8.

¹⁴ Apie federalistinę kryptį istoriografijoje žr.: Bardach, J. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w.* Warszawa, 1970, p. 11–16.

¹⁵ Miłosz Cz. *Tėvynės ieėskojimas*. Vilnius, 1995, p. 28: „Lenkija pamažu absorbavo Didžiąją Kunigaikštystę, kol Gegužės 3-osios konstitucija panaikino jos atskirumą. Iš jo beliko tik „esu lenkas, bet lietuvis“.

¹⁶ Mieroszewski, J. Rosyjski "kompleks Polski" i obszar ULB, in: *Kultura*, Nr. 9 (324), 1974. (perleista: Mieroszewski J. *Final klasycznej Europy*. Lublin 1997, p. 352-361.) Prieiga per internetą:

http://www.abcnet.com.pl/pl/artukul.php?art_id=1184&token;

Ta pati mintis J. Giedroyc'o: „Polacy nie zdają sobie sprawy z tego, że koncepcja jagiellońska jest odbierana przez naszych sąsiadów jako imperialna. Musimy się z tym liczyć. Jeėli chcemy mieć z tymi krajami normalne stosunki, musimy traktować je jako równorzędnych partnerów.“ Žr.: Sto lat polskiego losu: z Jerzym Giedroyciem rozmawia Krzysztof Masłoń, in: *Plus Minus*, 53/1999, Warszawa, 31 grudnia 1999. Prieiga per internetą: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm>

¹⁷ „Jak pisze Maria Janion, że „chociaż niemal wszyscy się mianują uczniami „Kultury“ i Giedroycia, nie doszło tak naprawdę do przemyėlenia jego koncepcji Rzeczypospolitej“. Žr. Andrzej de Lazari. Jerzego Giedroycia wołanie na puszczy: Polska polityka wschodnia w rozumieniu Redaktora "Kultury", in: *Przegląd*, Nr. 30, 2006-07-30. Prieiga per internetą: <http://www.przegląd-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=11026;>

¹⁸ Sto lat polskiego losu: z Jerzym Giedroyciem rozmawia Krzysztof Masłoń, in: *Plus Minus*, 53/1999, Warszawa, 31 grudnia 1999. Prieiga per internetą: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm>

Kaip tik čia ir reikia grįžti prie Juliuszo Bardacho. Būtent Julijuszas Bardachas, kaip minėta, iš naujo įvedė¹⁹ į istoriografiją vėlesnį 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos papildymą, kurių nenorėjo matyti beveik visa ligšiolinė lietuvių istoriografija. Juk 1791 m. spalio 20 d. Lietuvos delegacija Ketverių metų seime išsireikalavo konstitucijos pataisos, kuri buvo pavadinta Abiejų Tautų Respublikos Savitarpio Įsipareigojimu. Pataisą seimui pristatė LDK delegacijos vadovas, seimo lietuviškosios pusės maršalka Kazimieras Nestoras Sapiega, o pataisos autorius veikiausiai buvo Lietuvos delegacijos atstovas, Vilniaus žemės teisėjas Tadas Korsakas. Pagal šį įsipareigojimą Gegužės 3-iosios konstitucijos įtvirtintose pagrindinėse bendroje centrinės valdžios institucijose – kariuomenės ir išdo komisijose – Lenkija ir LDK turėjo turėti po lygiai narių, o komisijų pirmininkai turėjo būti paeiliui lenkai ir lietuviai. Ir konstitucijos pataisos autoriai bei amžininkai, ir šiandienos istorikai pripažįsta, kad taip buvo toliau įgyvendinama Liublino unijos idėja, tik pritaikyta naujos visuomenės poreikiams. Taigi Gegužės 3-iosios konstitucija – tai ir Lietuvos konstitucija. Julijuszas Bardachas rašė: „galima manyti, kad, jei lietuvių tauta išliko, išsaugodama savo atskirumo savimonę ir savo valstybingumo tradiciją tam, kad 1918 m. atgautų nepriklausomybę, tai šiame reikale buvo dalelė nuopelnų ir tų, kurie Ketverių metų seime sėkmingai veikė, siekdami išsaugoti Didžiosios Kunigaikštystės atskirumą ir teises Abiejų Tautų Respublikos rėmuose“²⁰.

2001 metais Varšuvoje²¹ J. Bardacho pastangomis išleidžiamas naujas Konstitucijos leidimas su paraleliai vartojamomis lenkų, lietuvių ir anglų kalbomis. Tiesa, lietuviškasis Konstitucijos tekstas spausdinamas pagal XVIII a. pab. vertimą. Pagaliau tais pačiais metais Konstitucija Lietuvoje Eligijaus Railos pastangomis jau modernia lietuvių kalba išleidžiama ir Vilniuje²². Abi publikacijos pagaliau traktavo Konstituciją ne tik kaip Lenkijos, bet ir kaip Lietuvos fenomeną.

Bendriausia Lenkijos ir Lietuvos istorinės sąmonės perspektyvų suderinimo akcija tapo 1997 m. Vygrių deklaracija. Ją rengė ir pasirašė, tarp kitų, Czesławas Miłoszas, Julijuszas Bardachas bei Tomas Venclova. Šioje deklaracijoje sakoma: „Lietuvių tautinis atgimimas XIX a. antrojoje pusėje ir vėliau vyko kovos su polonizacija dvasia. Tas faktas ir lenkų reakcija į jį lietuvių ir lenkų santykius padarė antagonistiškus. Po Pirmojo pasaulinio karo nesantaikos židiniu tapo Vilniaus, kuris tuo metu buvo inkorporuotas į Lenkiją, priklausomybės klausimas. Kai Lietuva atgavo savo istorinę sostinę, neliko ir svarbiausios lietuvių ir lenkų konflikto priežasties“²³.

¹⁹ Žr. Bardach J. Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska, in: *Przegląd Historyczny*, t. 82, 1991, Zesz. 3–4, p. 383–410; Žr. dar: Bardach J., *O Rzeczypospolitej obojgu Narodów: dzieje związku Polski z Litwą do schyłku XVIII wieku*. Warszawa, 1998.

²⁰ Bardach J. Konstytucja 3 maja a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku, in: *Studia Iuridica*, t. 24, 1992, p. 26.

²¹ *Konstytucja 3 maja 1791. 1791 Gegužės 3-iosios Konstitucija. The Constitution of May 3, 1791*. Warszawa, 2001.

²² *1791 m. gegužės 3 d. konstitucija*. Vilnius, 2001.

²³ Deklaracija tworców kultury Litwy i Polski. Wigry, Polska, 27 czerwca 1997 roku, in: *Lithuania*, 1998, t. 1/2 (26/27), p. 130–131.

Taigi, atrodo viskas Vygrių deklaracijoje išspręsta. Vilnius ir Varšuva ar Krokuva – dvi savarankiškos istorinės linijos, kurias supainiojo Lietuvos nenaudai lenkų nacionalizmas (bet ne be lietuvių nacionalizmo kaltės).

Naujas įžvalgų ir diskusijų lygmuo

Šiandien lietuvių istorikai ir teisininkai (R. Šmigelskytė-Stukienė, E. Raila, R. Gaidis, S. Stačiokas²⁴) toliau rutulioja J. Bardacho mintis ir siūlo žiūrėti į Gegužės 3-ąją ne per Lietuvos-Lenkijos santykių, o per Europos idėjų sklaidos prizmę – LLV sukūrė pažangiausias to meto idėjas atitinkančią vertybę. E. Railos nuomone, klausimas turi skambėti taip: ar mes su laisva Lenkija, ar su despotine Rusija? Tačiau esminga yra tai, kad lietuviai kūrė Konstituciją, už ją balsavo (iš 50 – 30 „už“), jei ir pasisakė prieš konstituciją, tai dėl Lietuvos teisių ignoravimo. Antra vertus, tie 30 suprato, kad būtent dabar reikia balsuoti „už“, nes reikia staigaus kompromiso siekiant stiprinti ir centralizuoti valstybę. Be to esminga yra tai, kad Konstitucija galiojo Lietuvoje, jai pritarė Lietuvos miestai ir bajorų pavietų seimeliai (iš 34 tik 3 prieš), taigi, Konstitucija turėjo daugiau šalininkų Lietuvoje nei Lenkijoje. Konstitucija buvusi atviras dokumentas, nes buvo numatyta kurti dar ir „ekonominę-moralinę konstituciją“ ir du teisės kodeksus – civilinį ir kriminalinį. Iš šio atvirumo ir išplaukė Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimas.

Ir vis dėlto nors Gegužės 3 d. Konstitucijoje kalbama apie „Respublikos valstybes“²⁵, tačiau būtent šių „valstybių“ minėtame teisių suliginimo dokumente, jo įvade kalbama tik apie „Lenkijos Respubliką“²⁶. Taigi, Lietuvos vardo ir lenkų tautos sampratos klausimas tampa esminiu. Tačiau jau ir Lietuvos Statutai, anot Gudavičiaus, XVII-XVIII a. nesutrukdė LDK virsti antrąją lenkų civilizacijos laidą²⁷. Šią idėją savaip rutulioja buvęs Lenkijos ambasadorius Lietuvoje Janas Widackis: „Jau ne kartą atkreiptas dėmesys, jog buvusioje daugiatautėje Abiejų Tautų Respublikoje nesusiformavo žodžio „britas“ atitikmuo. Britu vadinamas Jungtinės karalystės pilietis, nesvarbu, ar jis anglas, ar škotas, ar velsietis. Žodžiai „lenkas“, „Lenkija“ pas mus funkcionavo dviem reikšmėm: lenkas – kaip etnis lenkas (taip kaip rusas ar lietuvis) ir lenkas – kaip Abiejų Tautų Respublikos pilietis“²⁸. Štai kodėl jis priekaištauja lenkams dėl jų pretenzijų į visą Abiejų Tautų Respublikos palikimą²⁹. Tai – jau, regis, visiškai nauja istorinės

²⁴ Žr. visų pirma Eligijaus Railos tekstą leidinyje „1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija“ (Vilnius, 2001), Ramunės Šmigelskytės-Stukienės monografiją „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais“ (2003). Be to remiuosi tiek šių tyrinėtojų, tiek Rišardo Gaidžio bei Stasio Stačioko mintimis, pareikštomis keliuose LTV2 „Amžių šešėliuose“ laidose 2006-2007 m.

²⁵ 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija. Vilnius, 2002, p. 17, 21, 35.

²⁶ Ten pat, p. 55.

²⁷ Gudavičius E. Kas sava ir kas skolinta mūsų kultūroje, in: *Kultūros barai*, 1993, nr. 11, p. 68.

²⁸ Widacki J. „Lietuva, Tėvyne... mano?“, in: E. Degutienė. *Lenkijoje apie Lietuvą: Santarvės link*. Vilnius, 2004, p. 166.

²⁹ Widacki J. Lenkiška? Lietuviška? Bendra?, in: *Šiaurės Atėnai*, 2000 gegužės 27, nr. 20 (510), p. 3.

sąmonės perspektyva, siūlanti lietuviams, baltarusiams bei ukrainiečiams jaustis šeiminiškai Krokovoje. Kaip ten bebūtų, reikia dar sykį užakcentuoti, kad būtent reformatorių, o ne targovitėnų pusėje buvo, kaip minėta, ir pagrindiniai to meto lietuviškieji dokumentai ir lietuviakalbės lietuvybės sargai. Matyt, jiems visiems buvo aišku, kad reformos suteikia naujų galimybių ir Lietuvos visuomenei, ir lietuviškajai kultūrai³⁰.

Ir vis dėlto ir šiuo požiūriu nėra viskas taip paprasta. Henrykas Wisneris, pastebėjęs minėtą Lenkijos sąvokos dualizmą, kartu pastebėjo ir žymios dalies lietuvių bajorų sąvokos dualizmą, kuriame „lenkiškumas“ pamažu XIX a. tapo viršesniu sandu nei „lietuviškumas“³¹. Ši tendencija atvedė į XIX a. pabaigos situaciją, kuomet iš išbaudžiatinto kaimo kilo jaunalietuvių sąjūdis, siejantys save jau su Lietuva, bet ne ponų arba lenkų Lietuva, o lietuvių Lietuva. Savo ruožtu didelė dalis lietuvių bajorijos jau tapatino save su lenkais. Vis dėlto liko dalis bajorų, atvirai siejanti save su istorine Lietuva, bandanti suderinti lietuviškumą su lenkiškumu, kalbėjo apie save kaip apie „senalietuvius“ („*starolitwini*“), „istorinius lietuvius“ („*Litwini historyczni*“) arba „mickevičinius lietuvius“ („*mickiewiczowscy*“) (pagal Mickevičiaus poemą „Ponas Tadas“ invokacijos pirmuosius žodžius: „*Litwo, ojczyzna moja...*“)³². Štai kodėl H. Wisneris ir K. Buchowski kalba apie dvi lietuvių tautas XIX a. pab.:

1. Lenkiakalbiai litwinai ar starolitwinai, kuriuos lietuviakalbiai vadino polonizatoriais
2. Lietuviakalbiai arba jaunalietuviai, kuriuos lenkiakalbiai vadino litwomais arba lietuwisai³³.

Iš šių išvalgų šiandien kyla nauji klausimai ir lenkams, ir lietuviams, ir Lietuvos lenkams. Taigi, Gegužės 3-ioji ligi šiol interpretuota:

a) Tiek lenkų, tiek lietuvių endekų – kaip patvirtinanti seną nuo 1385 ar 1569 m. Lietuvos virtimą tik istoriniu Lenkijos regionu

b) Federalistų ar senalietuvių požiūriu – kad gegužės 3-čioji nubraukusi federalizmą ir būtent 1791 m. Lietuvą pavertusi Lenkijos provincija

c) Naujoji tendencija politinėje mintyje – J. Giedroycas, istoriografijoje – J. Bardachas: 1791 m. Gegužės 3-ioji per 1791 spalio 20-ąją veda į dviejų šalių Nepriklausomybės 1918 II 16 ir 1918 XI 11.

Iš pastarosios tendencijos galėtume daryti išvadą, kad iki šiol klydo visi:

Senalietuviai – nesuprasdami jaunalietuvių siekių susigrąžinti lietuvių kalbą ir spręsti moderniosios visuomenės socialines problemas, dėdamiesi su Lenkija, atsisakydami Lietuvos

³⁰ Tokią išvadą dariau dar neįvertinęs ir nesureikšminęs „Tarpusavio įsipareigojimo“: Бумблаускас А. Конституция 3-го мая, in: *Вильнюс*, 1991. Ноябрь, p. 132–135.

³¹ Wisner H. *Litwa: dzieje państwa i narodu*. Warszawa, 1999, p. 133.

³² Buchowski K. *Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*. Białystok, 2006, p. 31.

³³ Ten pat, p. 81–82.

idėjos. Vadinasi, Liucijanas Želigovskis ne tiek okupantas, kiek suklydęs ir išdavęs Lietuvos idėją. Apie tai jau senokai yra rašęs Stanislawas Mackiewiczus Catas: „Manau, kad tuo momentu lietuvių bajoriją apgavo politinis jausmas. Jai nereikėjo nepalankiai ar priešiška nusiteikti kalbos atgimimo atžvilgiu, nereikėjo dalyvauti įžiebiant lietuvių ir lenkų konfliktą. Juk anų laikų visuomenės struktūroje nebuvo tikresnių lietuvių už Radvilas viršuje ir Mickevičius apačioje. Tie, kurie Lietuvoje sakėsi esą lenkai ir tautinė mažuma, nebuvo kokie kolonizatoriai, kaip anglai Indijoje ar vokiečiai Latvijoje, jie buvo kaip tik lietuvių tautos elitas. Susitapatinimas su to krašto tautine mažuma buvo savęs nužeminimas. O tai, kad bajorija nesidomėjo atgimusia tautos kalba ir visais su tuo susijusiais lietuvių tautiniais reikalais, buvo didelė klaida. Bet dabar jau per vėlu atnaujinti tuos ginčus.“³⁴ Gal ne per vėlu pasakyti, kur klydo ir jaunalietuviai. Jie atmesdami senalietuvių rūpesčius dėl jų lenkų kalbos, rinkdamiesi griežtą antilenkišką poziciją atstūmė juos į lenkų glėbį, paversdami „svetimais“, o ne Lietuvos autochtonais, t.y. Lietuvos lenkais. Be to dėdamiesi su bolševikais, nesuprato J. Piłsudskio vaidmens sustabdant bolševikus, be ko vargu, ar būtų išlikusi Lietuvos valstybė ir, Cz. Miłoszo žodžiais, Vilnius būtų tapęs dar vienos sovietinės respublikos sostine³⁵. Vilniečiams, susidūrusiems su bolševikais jau 1919 m. pavasarį ir 1920 m. vasarą, Augustino Voldemaro linija buvo svetima. Klydo ir jaunalenkiai egoistiškai įsiveldami į jaunalietuvių ir senalietuvių ginčą dėl Vilniaus, dėl Lietuvos, lietuvių ir lenkų kalbų ateities vizijos taip užaštrindami konfliktą, privedusį prie ginklų. Iš visų šių klaidų turi pasimokyti ir lenkai, ir lietuviai, ir Lietuvos lenkai. Bent jau lietuvių pusei derės prisiimti gėdos jausmą dėl koketavimo su bolševikais, atsigręžti ne tik į Mykolą Riomerį, ne tik į lietuvių signataro Stanislovo Narutavičiaus brolių Gabrielių – pirmąjį Lenkijos prezidentą, nužudytą endekų. Reikės naujai įvertinti ir antibolševiką Józefą Piłsudskį, kitaip supratusį Lietuvos ateitį ir pamatyti, kad jis ne šiaip lenkas, ne šiaip vilnietis, o beveik visomis geneologinėmis linijomis žemaitis nuo Pašušvio, Pajieslio, Biliūnų ir Pilsūdo, žemaitis nuo tarminės Žemaitijos – nuo Šilalės, Tenenių ir Žemalės.

Vietoj pabaigos

Taigi grįžkime prie Gegužės 3-ios konstitucijos. Kokia prasmė Lenkijai ir Lietuvai atsigręžti į ją šiandien? Tradicijoje nesame vien autokratijos (monarchinės, oligarchinės ar bajoriškosios prasme) istorijos regionas, priešingai – buvome Europos kovos už demokratiją, konstitucingumą ir laisvę regionas, tuo metu apsuptas ir sunaikintas despotinių ir absoliutistinių režimų. Kad Lenkija ir Lietuva yra sala šių režimų jūroje suprato Stanislovas Augustas Poniatovskis 1791 m. vasarą Prancūzijos Steigiamajam Susirinkimui rašęs, kad, be Prancūzijos, „...yra dar viena tauta

³⁴ Stanisław Mackiewicz. *Erezijos ir tiesos*. 1962. Cit. pagal: Miłosz Cz. *Tėvynės ieškojimas*, p. 49–50.

³⁵ Miłosz Cz. *Išvyka į Dvidešimtmetį*. Vilnius, 2003, p. 19.

Europoje". Kad esame laisvės bastionas įrodėme sukilimais, lenkišku (ir lietuvišku), o tiksliausiai – vilnietišku Adomo Mickevičiaus ir Juliuszo Słowackio mesianizmu, J. Piłsudskio ir lenkų legionierių bei lietuvių savanorių kova prieš bolševizmą, ilgiausiu karu po II Pasaulinio karo – Lietuvos partizanų kova su Sovietų Sąjunga, lenkų Solidarumu, išklabinusiu komunizmo stovyklą ir lietuvių Sąjūdžiu, išvedusiu Lietuvą pirmąją iš komunizmo citadelės. Šiandien tai prisimindami žiūrime į Europos ateitį. Ko galime pasimokyti ir ką galime pasakyti Europai iš praeities? Europos Sąjungos ir net jos konstitucijos kūrimo procesas – kompromisų meno reikalaujantis procesas. Jei Lenkija kalbės apie Gegužės 3-ios patirtį tik savo vardu, galėsime pastatyti jai paminklą už Gegužės 3-ąją, tačiau tuo nuskurdinsime istoriją – juk jau tada mokėjome kurti kompromisus. Juk Gegužės 3-osios priėmimo byla rodo, kad nors Lietuvos teisės joje nebuvo užtikrintos, tačiau žymi dalis Lietuvos atstovų ėjo į kompromisą – Konstitucijos priėmimas valstybės stiprinimui yra svarbiau nei tarpusavio ginčai, kuriuos bus galima pratęsti toliau. Spalio 20-oji savo ruožtu parodė, kad ir lenkų pusė sugebėjo suprasti lietuvius – į Kazimiero Nestoro Sapiegos reikalavimus Hugas Kolontajus atsakė nuolaidomis, kurios, anot jo, yra didelės, nes Lietuva mažesnė už Lenkiją. Šiandien Lietuva dar mažesnė nei tada, tad žiūrėkime su viltimi į Lenkiją kaip didžiausią Vidurio Europos šalį, kuri bus didi savo įsipareigojimais prieš mažesnes ar mažiau patyrusias. Turiu galvoje ne tik Lietuvą, bet Gegužės 3-osios regiono šalis Ukrainą ir Baltarusiją. Istorija nesuteikė šioms šalims galimybės paversti Abiejų Tautų Respubliką trijų ar net keturių tautų respublika. Šiandien, jau kitomis sąlygomis tęsdami didžiojo lietuvių kilmės lenko Jerzy Giedroyco mintis apie ULB, padėkime joms artėti prie Europos. O istorikams bei politikams teks apsispręsti, kokiai prielaidų sistemai arba politinei bei istoriografinėi paradigmai atstovauja: pasenusiai nacionalistinei R. Dmowskio „unitarinei“ ar senstelėjusiai J. Piłsudskio „federalistinei“, kurioms oponavo tradicinė lietuvių istoriografija, ar šiuolaikinei J. Giedroyco ir J. Bardacho „antiimperialistinei“ paradigmai. Apskritai visų šalių istorikams, o ypač kiekybiškai ir kokybiškai galingai lenkų istoriografijai, reikėtų palinkėti pamatyti LDK ir ATR ne tik lenkų tautą, antra vertus, neišsivelti į LDK ir ATR paveldo dalybas ar „nacionalizaciją“, o matyti integracinius procesus, kurie ne skyrė, o jungė tautas (pvz., LDK politinė tauta ar bažnytinė unija). Gal tai ir bus Gegužės 3-osios idėjos pamoka? Šiandieninės Lenkija ir Lietuva, dvi sąjungininkės ES ir NATO, turi savo savarankiškas konstitucijas, tačiau mąsto ir apie Europos konstituciją. Be užmarščių žiūrėdami į praeitį, į bendrą praeitį, greičiau ateityje surasime bendrus sprendimus.